

Een verloren gegaan werk van Benozzo Gozzoli: het fresco met de Dood van Mozes

In 1964 verwierf het Rijksprentenkabinet, uit de nalatenschap van de verzamelaar F. W. Koenigs, een grote pentekening (afb. 4)¹, waarvan het kunsthistorisch belang onmiddellijk werd onderkend door Drs. K. G. Boon, Directeur van het Rijksprentenkabinet. Het brede blad bestaat uit twee, eigenlijk drie stukken; de voorgrond van de compositie wordt door drie hoog oprijzende boomstammen in vier ongelijke delen verdeeld; ter rechterzijde van de middelste boomstam is een strook van één derde van de totale breedte aangezet; onderlangs loopt een zeer smalle strook, waarover de stammen van de tweede en de derde boom zijn doorgetekend. De gehele rechterhelft van de tekening wordt ingenomen door een gevecht tussen voetvolk en ruitertij, waarbij de ruiters, die van links aanstormen kennelijk aan de overwinnende hand zijn. Hun aanvoerder, te paard gezeten en op de rug gezien, de maarschalksstaf in de hand, bevindt zich meer naar links en lijkt nog een leger te schouwen dat zich op de achtergrond rondom de voet van een berg geschaard heeft, waarlangs een weg omhoog voert. Op deze weg rijdt een oude man op een ezel, die een stok heft om de ezel te slaan, maar hierin wordt gehinderd door een aanzwevende engel, die een zwaard heft. Op de berg staan twee mannen, in gesprek gewikkeld. Iets meer naar rechts is dezelfde oude man nog eens uitgebeeld, knielende naast zijn ezel,

waarboven de engel zweeft. Het bergland zet zich langs de achtergrond voort, met steile hoge heuvels en gaat tenslotte over in de hoge huizen van een stad. Ter linkerzijde van de hoge boom, die de linkervoergrond markeert, is op de achtergrond tussen geboomte een zeer groot tentenkamp zichtbaar. Op de voorgrond heeft zich een groep mannen geschaard, achter een geknielde biddende oude man, die door de hoorns, die hij draagt, als Mozes te herkennen is².

De heer Boon wees erop, dat deze nauwkeurige contour-tekening, zonder enige schaduwwerking, een kopie moest zijn naar een bestaand kunstwerk. Hiervoor kwamen in de allereerste plaats de fresco's van Benozzo Gozzoli in het Campo Santo te Pisa, die hetzelfde langwerpige formaat en hetzelfde door bomen gescandeerde beeldvlak vertonen, en waarin o.m. de Geschiedenis van Mozes in beeld werd gebracht, in aanmerking. Alvorens verder te gaan met onze uiteenzetting lijkt het gewenst, de onvoorbereide lezer wat meer gegevens te verschaffen over de plaats, waar deze fresco's ontstonden.

Het Campo Santo te Pisa, waaronder in tegenstelling tot de eigenlijke betekenis van het woord niet de begraafplaats zelf, maar het bouwwerk erom heen wordt verstaan, ontstond ná 1278 om een grafveld waarvoor, zoals de legende vertelt, aartsbisschop Ubaldo De Lanfranchi in 1203 aarde van

Afb. 1. Ranieri Grassi. Binnenaanzicht van het Campo Santo te Pisa. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Golgotha had meegebracht. Het was gelegen in de onmiddellijke nabijheid van drie monumenten waarin zich de godsvrucht van de Pisaanse republiek weerspiegelde: de Dom, de Campanile en het Baptisterium. Het sprak haast vanzelf dat ook dit vierde heiligdom een monumentaal karakter zou krijgen. De begraafplaats werd omgeven met een soort kloostergang, naar buiten gesloten met blinde bogen in een door lisenen ingedeelde muur, naar binnen geopend met hoge boogvensters, waarbinnen later een Gothische tracering is aangebracht (afb. 1). Deze ramen waren aanvankelijk met glas gevuld³. De lange zijden, met 26 boogvensters, werden twee keer door doorgangen onderbroken; de korte zijden, met vijf boogvensters,

éénmaal. Ter hoogte van de doorgangen werd de gesloten muur twee keer door toegangsdeuren tot kapellen onderbroken. De zeer brede en hoge wandelgang die was ontstaan, werd overdekt door een houten zadeldak, dat gesteund werd door houten balken. De grote wandvlakken, die ter beschikking kwamen, werden in de veertiende en vijftiende eeuw met fresco's beschilderd, het eerst de korte oostelijke muur, daarna de lange zuidelijke muur⁴. Het laatst werd de noordelijke muur beschilderd; Piero di Puccio begon daar in 1389 en had in 1391 drie fresco's voltooid op de bovenste helft van het wandvlak. De *Zondeval*, de *Dood van Abel* en de *Bouw van Noach's Ark* zijn op de prent van

Ranieri Grassi, die in 1834 verscheen⁵, nog duidelijk te herkennen (afb. 1). Duidelijk onderscheidbaar op de prent zijn ook de in twee kleuren geschilderde banden, die de fresco's onderling afbakenden en waarvan thans aan het andere einde van de noordelijke muur nog sporen te vinden zijn.

Het zou tot 1468 duren voor deze reeks fresco's met voorstellingen uit het Oude Testament door de Florentijnse schilder Benozzo di Lese, meestal genoemd Benozzo Gozzoli, werd voortgezet en voltooid. Als proefstuk schilderde hij in 1467 de *Wijnoogst van Noach en zijn Dronkenschap*, waarvan op de prent van Grassi nog juist de rechterhelft, met de *Bespotting van Noach door zijn Zoons* zichtbaar is (afb. 1). Tussen 1468 en 1481 voltooide hij twintig *storie*, d.w.z. verhalende voorstellingen met de *Geschiedenis van het Joodse Volk*, die voor de betaling als twee en twintig golden⁶, omdat twee ervan de gemiddelde lengte overschreden. Tussen 1482 en 1485 voltooide hij drie *storie* die voor de betaling als vier golden, omdat de twee laatste – met de *Val van Jericho* en de *Overwinning van David op Goliath* en daaronder de *Tocht van de koningin van Scheba* en haar *Ontvangst door koning Salomo* – breder waren dan de voorafgaande.

Het lot is deze fresco's niet gunstig geweest. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen, waarvan in de eerste plaats het zeer vochtige klimaat, de vochtige bodemgesteldheid en de verwaarlozing van het dak gedurende lange perioden moeten worden genoemd. Eén van de hoofdschuldigen schijnt echter de schilder zelf te zijn geweest, die in de eerste plaats de muur niet goed voorbereide en vervolgens, vooral bij de latere fresco's, een techniek zou hebben gebruikt, die het opzwellen van het *intonaco* en het afvallen van frescogedeelten heeft veroorzaakt⁷. De langdurige restauraties in de zeventiende eeuw (1659–1666) door Zacharia Rondinosi uitgevoerd, betroffen uitsluitend de fresco's van Gozzoli, die werden gerestaureerd en gedeeltelijk 'vernieuwd', d.w.z. overschilderd. In de achttiende eeuw had het aanleggen van een begraafplaats, waardoor de noordelijke muur

door een tweede muur werd afgesloten, tussen het Campo Santo en het nabijgevoerde hospitaal, opnieuw een desastreus effect⁸. Tenslotte heeft in de Tweede Wereldoorlog, in juni 1944, een ware ramp het Campo Santo getroffen. Tijdens een artillerieduel tussen Amerikaanse en Duitse leger-eenheden trof een granaat het houten dak, dat met lood versterkt was. Het dak vatte vlam, de brandende houten balken stortten langs de muren naar beneden, waardoor de fresco's zo niet beschadigd, dan toch door de grote hitte gezeagd werden.

Het herstelwerk vorderde meer dan tien jaar. De fresco's werden 'afgenomen' en overgebracht op ramen van eterniet; de onderliggende *sinopie* werden gedeeltelijk ter plaatse geconserveerd, gedeeltelijk ook afgenomen en in een smalle tentoonstellingsruimte tussen de beide vroegere kapellen tentoongesteld. Hoewel de kunsthistorische belangen zeker niet werden veronachtzaamd, is de didactische eenheid van het frescowerk met de *Geschiedenis van het Joodse Volk* voor altijd verloren gegaan.

Het grote werk dat in Pisa verricht was, werd in 1960 afgesloten met een tentoonstelling en de publikatie van een boek. In het *Camposanto monumentale di Pisa*⁹ zijn bijna alle fresco's en frescofragmenten beschreven en afgebeeld; een groot aantal *sinopie* is tussen de bijbehorende fresco's afgebeeld. Hetgeen dit boek nog extra waardevol maakt, is het feit dat het beschrijvende deel geïllustreerd is met de prenten van Gian Paolo Lasinio (Lasinio Figlio, zoals hij signeert) naar tekeningen van Giuseppe Rossi uit een prentwerk over de beschildering van het Campo Santo dat in 1832 in Florence is verschenen¹⁰. Van groot belang is voor ons het feit dat de reproducerende kunstenaars zich niet beperkt hebben tot de fresco's die in die dagen nog 'leesbaar' waren, maar ook een aantal fragmenten onder de titel *Frammenti di Pitture* in hun reproductiewerk hebben opgenomen. Voor de noordelijke muur zijn dit er twee: Tavole 42 en 43 van het prentwerk.

Met behulp van dit boek was het mogelijk onze tekening (afb. 4) te 'plaatsen' binnen

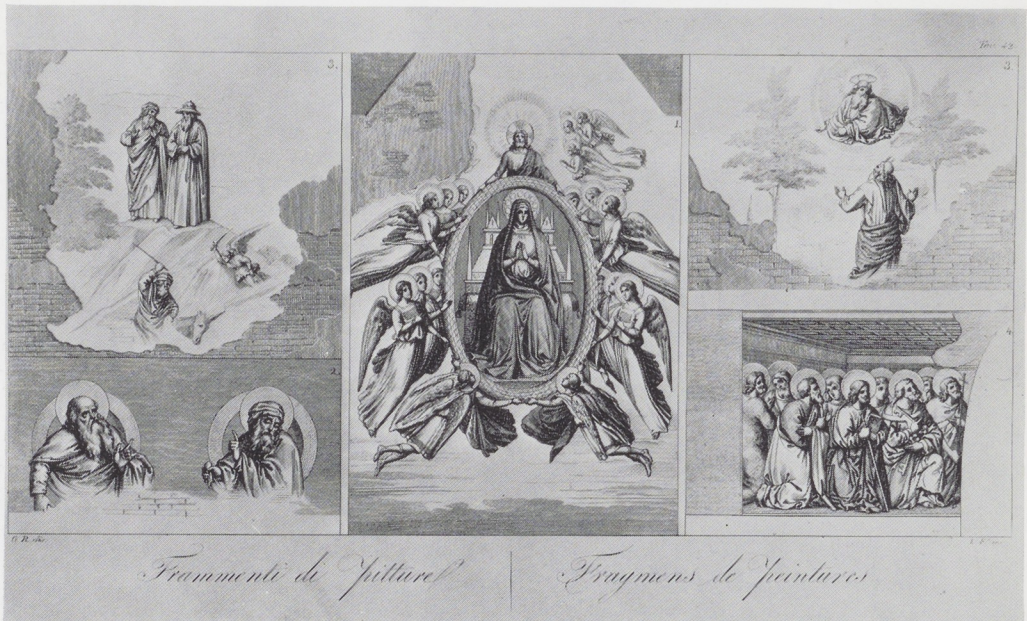
Afb. 2. Benozzo Gozzoli. Fragment van een fresco. Opera del Duomo, Pisa.

Afb. 3. Gianpaolo Lasinio en Giuseppe Rossi.
Fragmenten van fresco's van Benozzo Gozzoli
in het Campo Santo te Pisa. Lijngravure. Pisa,
Kunsthistorisch Instituut.

het werk van Gozzoli. Immers de twee mannen op de berg en de man op de ezel zijn herkenbaar op een frescofragment (afb. 2) dat bewaard is gebleven en in de uitgave van 1960 is afgebeeld. Uit de prent *Frammenti di Pitture* (afb. 3) waarop dit fragment linksboven is gereproduceerd, blijkt dat het fresco in ca. 1830, op twee

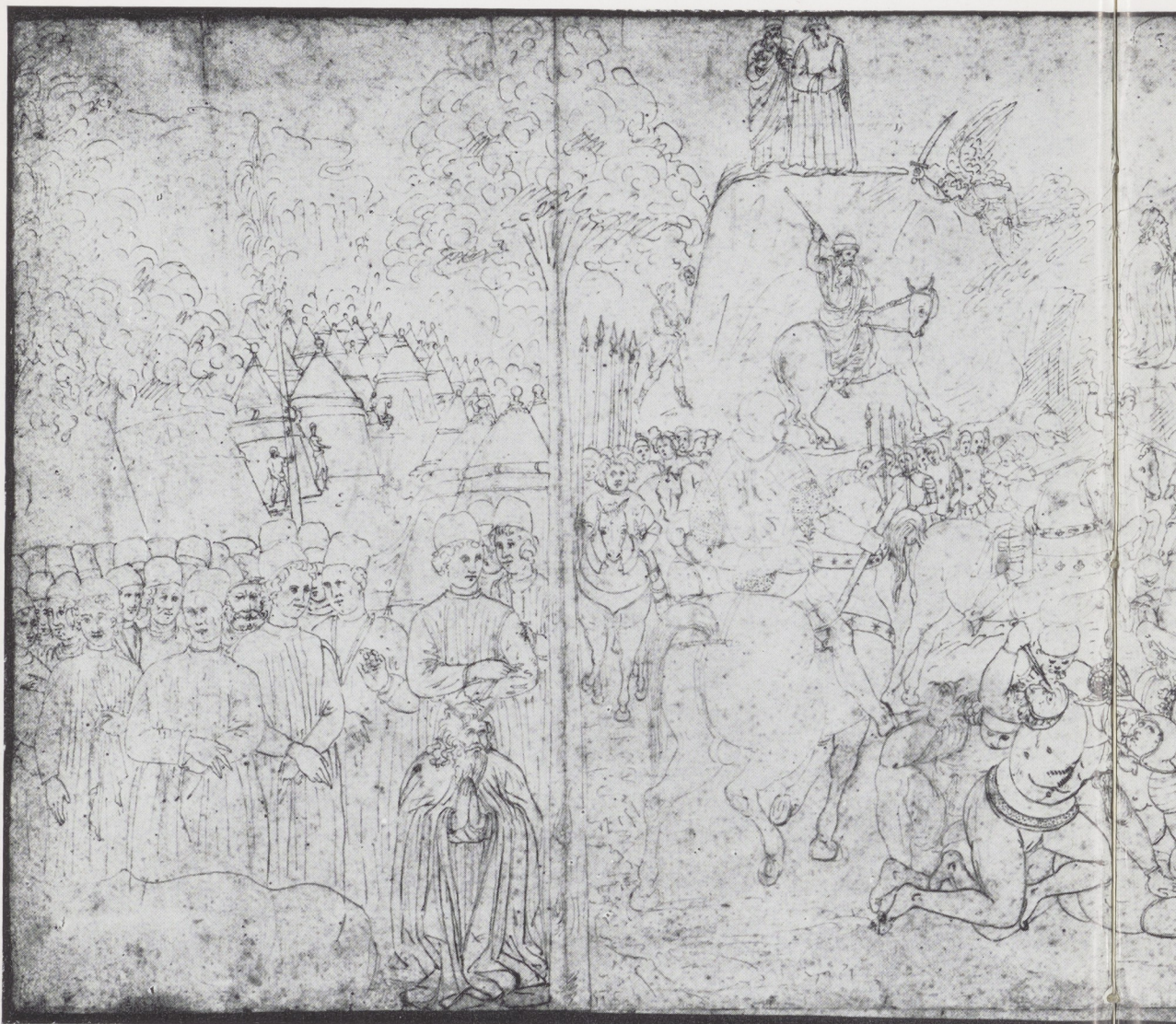
Erboven was de *Staf van Aäron* en de *Oprichting van de Koperen Slang* geschilderd, ter linker zijde de *Ondergang van Korach, Dathan en Abiram*, één van de minder bekende dramatische episoden uit de veertigjarige omzwerving van het Joodse Volk in de woestijn (Numeri 16). Ons fresco werd in het boek van 1960 beschreven onder de

kleine resten na, geheel verloren was gegaan en dat de tekening van het Rijksmuseum dus een document van de eerste orde is voor onze kennis van Gozzoli's fresco's in Pisa. Dat het bederf van het fresco op het ogenblik dat onze tekening werd gemaakt reeds was ingetreden, blijkt allereerst uit de linkerbenenhoek van ons blad, waarop een golvende contour een plaats omschrijft waar niet alleen het fresco, maar ook de onderliggende *sinopia* geheel was verdwenen. Het fresco bevond zich in de onderste rij, als laatste vóór de *Val van Jericho* en de *Overwinning van David op Goliath* (boven) en het *Bezoek van de Koningin van Scheba* (onder) en was dus de eerste van de drie *storie* waarmee Benozzo in 1485 het werk afslot.

titel: *De Dood van Mozes en Aäron*, een titel die ongetwijfeld geïnspireerd was door een vroegere beschrijving¹¹. Wij laten hier onze vertaling van de begeleidende tekst van Lucia Bertolini volgen: *Op het fresco dat bijna geheel verloren is, was Mozes voorgesteld uitkijkend naar het Beloofde Land, dat hij zag van de top van een berg. Daarna volgde zijn begrafenis op een geheime plaats, opdat de Joden hem niet zouden kunnen verheerlijken. Van het gehele fresco, dat reeds lang verloren is gegaan, is behalve een stuk hemel alleen het fragment met de figuurtjes van Mozes en van een andere oude man overgebleven, in kleine proporties uitgebeeld en omlijst door de toppen van de bomen. De gestalte van Mozes wordt nog*

Afb. 4. Onbekende Florentijnse tekenaar, ca. 1530. Kopie naar een fresco van Benozzo Gozzoli. Pen en bruine inkt. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

eens zichtbaar, meer naar rechts, knielend voor God de Vader tussen twee bomen, die het tafereel wederom encadreren.

De oplettende lezer zal onmiddellijk gemerkt hebben dat hier een detail van de voorstelling beschreven wordt dat op onze tekening ontbreekt. Dit is te meer opvallend daar een sinopia-fragment dat met deze beschrijving correspondeerde, in 1965 nog zichtbaar was op de noordelijke muur,

binnen de omranding van het voorlaatste fresco. Het kwam overeen met het fragment rechts boven op de prent *Frammenti di pitture* (afb. 3), maar het gaf hiervan alleen de figuur van Mozes¹².

Als de *Dood van Mozes* op onze tekening niet voorkomt, wat is dan wèl voorgesteld? Op dit punt van het onderzoek ben ik grote dank verschuldigd aan mijn vader, Ds. J. G. Frerichs. Op een foto van de

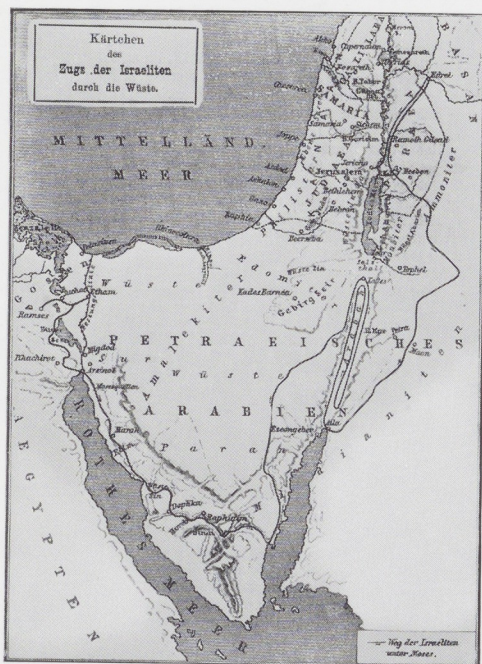
tekening herkende hij in de mannen op de berg de profeet Bileam en koning Balak van Moab. Hiermee wordt het zwaartepunt van de voorstelling verlegd naar de bevestiging van de uitverkiezing van het Joodse Volk, een laatste en beslissende fase van de Uittocht uit Egypte, vlak vóór het oversteken van de Jordaan en de verovering van Jericho.

Immers koning Balak van Moab, bevreesd

voor de numerieke overmacht van de Israëlieten die zijn land waren binnengedrongen, had de profeet Bileam naar zich toe gelokt in de hoop dat hij het Joodse Volk zou vervloeken. Bileam, de Moabiet, die op zijn weg naar Balak door Jahwehs Engel werd tegengehouden totdat hij zich verootmoedigd had en Jahweh gehoorzaamheid beloofd, bracht de vervloeking niet over zijn lippen, integendeel hij zegende

Afb. 5. Tocht van de Israëlieten door de Woestijn.
Kaartje overgenomen uit: Herman Mehl,
Biblische Geschichten, Leipzig 1881.

het volk Israël drie keer (Numeri 22-24). Dit zegendend gebaar, door het opheffen van de handen, is op onze tekening nauwelijks te herkennen; het is echter zeer duidelijk op het fresco-fragment, waar ook duidelijk te zien is dat de man op de ezel en de man op de berg dezelfde zijn¹³ (afb. 2). Balak had

Bileam op drie verschillende bergen gevoerd, opdat hij het volk Israël in zijn ganse numerieke sterkte zou kunnen overzien. Die uitgebreidheid van het Israëlietische tentenkamp is links op onze tekening weergegeven. Door vóór de tenten Mozes knielende met de veertig oudsten weer te geven, leidt Gozzoli de uitbeelding van het verhaal over naar een andere episode: de overdracht van de leiding over het volk Israël aan de held Jozua (Numeri 27). Het strijdgewoel dat de rechter helft van de tekening in beslag neemt, geeft weer een volgende episode: de strijd van de Israëlieten tegen de Midianieten (Numeri 31, cf. afb. 5). Deze vergeldingsoorlog was door Jahweh aan Mozes opgedragen, omdat Midianie-

tische vrouwen Israëls mannen tot ontucht hadden verleid. Vijf Midianietische koningen sneuvelden in deze strijd; op onze tekening zijn temidden van het strijdgewoel vijf gekroonde hoofden in benarde posities herkenbaar. In deze strijd werd ook Bileam gedood, die in een merkwaardige ambivalentie de vermenging van Israëlieten met Midianieten, die Baäl aanbaden, als middel om hun ondergang te bewerkstelligen, had aangeraden. Jahweh had Mozes aangezegd dat hij na deze overwinning, die de oostelijke Jordaanover voor de Israëlieten veilig stelde, zou sterven (Numeri 31,2). Immers het was hem niet toegestaan het Beloofde Land te betreden. Op onze tekening moeten wij in de huizen uiterst rechts op de berg de huizen van Jericho herkennen: de bijbeltekst zegt dat de legerplaats van de Israëlieten lag op de velden van Moab aan de Jordaan bij Jericho (Numeri 31,12). De doortocht door de Jordaan is links op het laatste bovenste fresco weergegeven, de conclusie ligt dus voor de hand dat onze tekening het fresco niet in zijn geheel weergeeft.

Wij hebben drie documenten om deze conclusie te staven, waarvan er twee in de vijftiende eeuw gedateerd kunnen worden. Het zijn in de eerste plaats de uitvoerige rekeningen, die bij de Opera del Duomo bewaard zijn gebleven en gepubliceerd zijn door Tanfani-Centofanti¹⁴. Deze vermeldt de som van 1485 Lire die Benozzo Gozzoli op 1 mei 1485 ontving voor drie *storie, te beginnen met de eerste van deze drie wanneer Mozes strijdt met de vijf om de Jordaan over te steken en wanneer hij sterft* . . . De tweede 15de-eeuwse bron is een lang beschrijvend gedicht (64 strofen) van de Pisaanse trompetter Michelagnolo da Cristofano da Volterra, geboren in 1464, dat I. B. Supino in zijn monografie over het Campo Santo heeft afgedrukt¹⁵. Als wij beginnen in het bovenliggende fresco luidt deze tekst als volgt:

. . . en hoe alleen de staf van Aäron bloeit
En van de slangen die hen beten,
En hoe Mozes hen genas.
Men ziet op een andere plaats de veldslag
Waarin Mozes de Midianieten verpletterde.

*Hetgeen een verbijsterende zaak is om te zien
Omdat zij zeer snel schijnt, wreed, en dodelijk.
Het doorbreken en vernietigen van vele gelederen
Ontwikkelt zich tot een zeer diep strijdgewoel
En vervolgens hoe Jozua met veel vreugde,
Omdat hij een zeer moedig man was
Door Mozes tot aanvoerder gemaakt wordt
Door het overreiken van de aanvoerdersstaf*

*Vervolgens ziet men de dood van Mozes
en daarna hoe zijn lichaam door Jahweh
verborgen wordt; vervolgens ziet men hoe de
held Jozua vol ijver Jericho inneemt . . . etc. etc.*

De derde en belangrijkste bron voor onze kennis van Gozzoli's fresco's is echter een ongepubliceerd 16de-eeuws manuscript, dat in de Bibliotheek van de Primaziale te Pisa bewaard wordt¹⁶. Het is van de hand van de kanunnik Totti, die zijn zeer uitvoerige beschrijving de vorm heeft gegeven van een rondleiding van een pelgrim door een priester. Wij laten onze vertaling van de desbetreffende passage uit het manuscript, dat wij raadpleegden in de transcriptie van Monseigneur Riccardo Barsotti hier volgen¹⁷:

Welnu, nadat dit volk zich hersteld had van dergelijke rampen, deed het de naburige volken aan, wat het reeds in het land van de Amorieten gedaan had. Toen Balak, koning der Moabieten zag hoezeer Jahweh dit volk begunstigde, zond hij om de profeet Bileam en dwong hem om een nabije berg te bestijgen (daar) waar het volk Israël zijn tenten gespreid had om vandaar met luider stem het volk te vervloeken, (maar) toen Bileam dit wilde uitvoeren dwong de Engel, die zich tegenover hem gesteld had, het muilddier, dat koppig bleef weigeren om verder te gaan, om met menselijke stem tot de profeet te zeggen dat het niet verder kòn gaan, omdat de Engel des Heren het verhinderde, ten gevolge waarvan de profeet gedwongen was terug te gaan en aan koning Balak te zeggen wat hem was overkomen. Niettemin begon de koning, omdat hij Bileam wilde dwingen het volk te vervloeken, met de profeet de top van de berg te bestijgen, waarvandaan Bileam in stede van het te vervloeken, de toekomstige grootheid van het volk voorspelde en de vernietiging van de Assyriërs, de geboorte van Jezus Christus en de vernietiging van het

Joodse Volk door de Romeinen en tenslotte de ondergang van het Romeinse Rijk, zoals gij zeer goed uitgebeeld ziet.

Nadat Mozes na honderd jaar van Jahweh aanzegging had gekregen dat hij het volk niet mocht binnenleiden in het Beloofde Land en hij wist dat zijn levenseinde nabij was, liet hij de Raad der Oudsten bijeenkomen en vertelde hen dat hij uit iedere stam twaalf strijdvaardige jongelingen wilde kiezen om tegen de Midianieten op te trekken, met welk sterk leger hij stiet op een groot leger onder de aanvoering van vijf koningen en nadat hij de strijd met hen aangebonden had, werden de Midianieten verslagen en gedood, en al hun landen werden verwoest en geplunderd. En door deze overwinning werden de Joden verrijkt met vee, goud en zilver en een onnoemelijke buit. Het aantal runderen bedroeg 52.067, het aantal muilddieren 60.000 en 30.000 was het aantal van de jonge maagden, die de aanvoerder van het leger zelfs in leven liet ter ere van de overwinning. Na dit grote wapenfeit koos Mozes, die zeer oud was, Jozua uit als aanvoerder van het leger, samen met Eleazar, de zoon van Aäron, die reeds lang tot een beter leven was overgegaan en nadat hij met een voortreffelijke toespraak het volk had aangespoord Jahweh te vrezen, moedigde hij het aan om stoutmoedig de Jordaan over te steken en nadat hij alle staatszaken rustig geregeld had en de toekomst voorspeld had, gaf hij alle stammen zijn zegen, als gevolg waarvan het gehele volk begon te wenen met grote snikken, zowel mannen als vrouwen en kleine kinderen en terwijl zij rouw dreven om het verlies van hun aanvoerder, gaven zij zich zozeer over aan geweeklaag, dat Mozes gedwongen werd om ook zelf met hen te wenen en nadat hij van het volk afscheid genomen had, besteeg hij met Jozua en Eleazar de berg Abarim en nadat hij hun het land van de Kanaänieten getoond had werd hij door een wolk omgeven en verdween voor de ogen van allen na 86 jaar leider van het Joodse Volk geweest te zijn en op de leeftijd van 120 jaar, zoals de schilder zeer goed heeft uitgebeeld. Maar aangezien het reeds laat is, is het goed een weinig te rusten.

Pelgrim: Laten we dat doen. etc. etc.

Afb. 6. Carlo Lasinio. Gozzoli's fresco met de 'Staf van Aäron' en 'De Oprichting van de Koperen Slang'. Ontstaan vóór 1812. Lijngravure. Leiden, Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit.

In deze beschrijving van het fresco laat zich zeer veel wat op onze tekening is uitgebeeld herkennen; niettemin blijven voor het verloren gegane deel uiterst rechts een grote menigte motieven over: de uitbeelding van de rijke buit op de Midianieten, het afscheid van Mozes van het gehele volk, zowel mannen als vrouwen en kleine kinderen en ten slotte Mozes' Dood op de berg Nebo (Abarim).

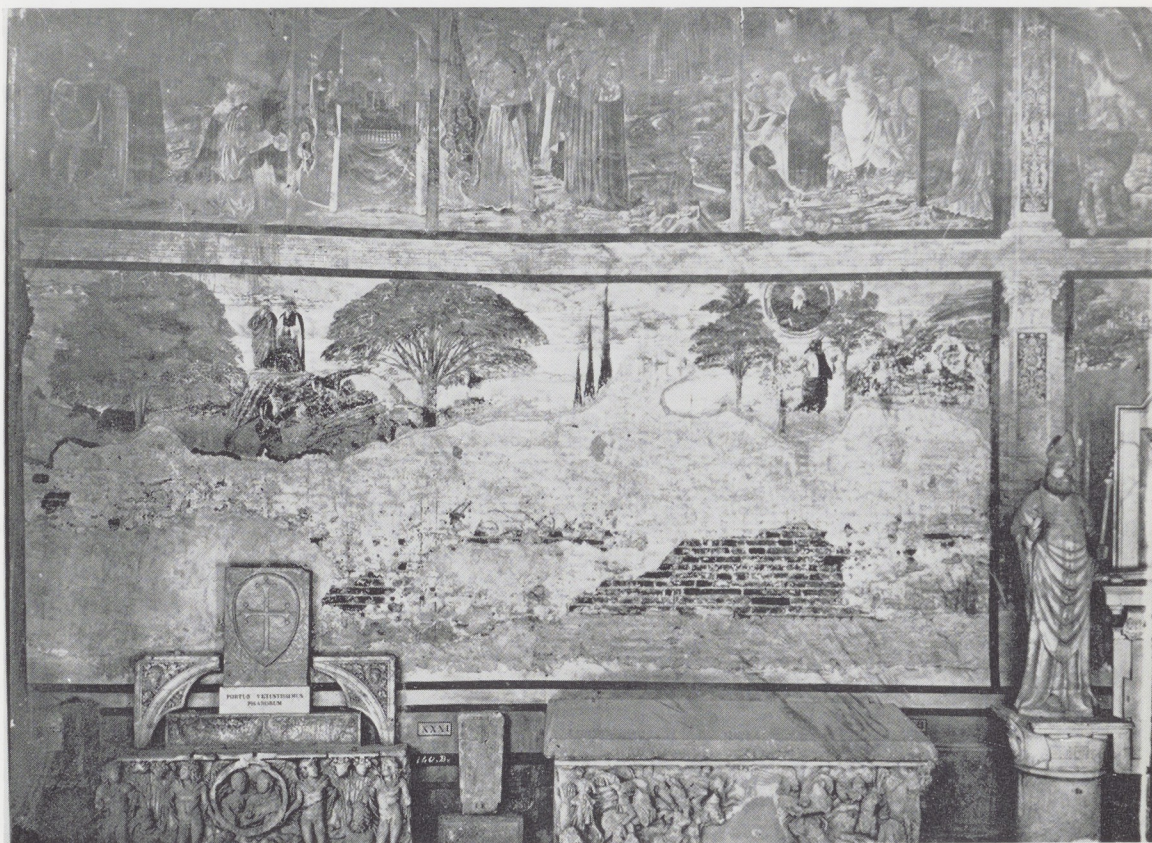
De rangschikking van deze motieven binnen het kader van het rechter fresco-gedeelte zal veel van de inventieve vermogens van Benozzo Gozzoli gevraagd hebben: wij worden hier herinnerd aan de rijkdom aan details van de tros der Drie Koningen, zoals zij optrekken en neerdalen langs de wanden van de kapel in het Palazzo Medici-Riccardi, die in 1459 door Benozzo beschilderd was¹⁸. Wel laat zich hier vermoeden dat er een zekere congruentie bestond tussen de compositie van dit fresco en het bovenliggende, met de *Staf van Aäron* en de *Oprichting van de Koperen Slang* (afb. 6), waarop ook ter linkerzijde een grote groep Israëlieten, vóór hun tenten, om Mozes en Aäron geschaard zijn en geheel rechts, in de

diepte van het landschap, de verschijning van Jahweh aan Mozes en Aäron (Numeri 21) is weergegeven.

Tijdens een tweede bezoek aan Pisa in 1974 kwam uit het foto-archief van de Opera del Duomo een ongepubliceerde foto te voorschijn die, gemaakt op een onbekend tijdstip¹⁹, een verhelderend licht werpt op de problemen die zich hier voordoen (afb. 7). De (foutieve) beschrijving in de

monografie van 1960 is kennelijk op deze foto gebaseerd: boven de totale verwoesting van het onderste fresco-gedeelte waar zelfs de oude muur is blootgevallen, tekenen links op de berg de figuurtjes van Bileam en Balak staande tussen twee boomkruinen zich af, terwijl uiterst rechts, eveneens tussen twee boomtoppen, de rugfiguur van Mozes met opgeheven handen staande voor de verschijning van Jahweh (in een nimbus, afb. 8) zichtbaar is. Geheel rechts wordt een rotsachtige bergtop zichtbaar, waarin evenals op de fresco's van het Palazzo Medici-Riccardi wegen zijn uitgehakt. Uit enkele details die toen nog gespaard waren gebleven, kunnen conclusies worden getrokken ten aanzien van onze tekening.

Afb. 7. Overzichtsfoto van de wand van het Campo Santo met Gozzoli's fresco's met de 'Dood van Mozes' en daarboven de 'Staf van Aäron' en de 'Oprichting van de Koperen Slang'. Foto vermoedelijk van vóór de Eerste Wereldoorlog. Pisa, Opera del Duomo.

Het is duidelijk, dat de boom ter rechterzijde van de berg door onze tekenaar veel meer naar rechts is getrokken dan strikt genomen verantwoord was. Waarschijnlijk is dit een onbewuste reactie van de kopiïst ten opzichte van de bewuste zelfbeperking van de kunstenaar, letterlijk in het nauw gebracht door een teveel aan stof voor een gering oppervlak. Ter rechterzijde van deze boom is een gedeelte van de *sinopia* van de gehelmde krijger, die op onze tekening de arm heft om een zittende tegenstander te doden, blijven staan. Iets meer naar rechts zijn de toppen van drie cypressen te onderscheiden die op onze tekening de achterhoede van de Midianieten oversnijden. Rechts daarvan zijn op de foto van het fresco de *sinopiae*

van de huizen van Jericho in enkele verticale lijntjes te onderscheiden. We kunnen dus schatten over een hoe groot gedeelte van het oppervlak onze tekening afgesneden is²⁰. De contouren van een grote vochtvlek waarbinnen zelfs het hoofd van één der Midianietische koningen verloren gaat, duiden waarschijnlijk de aanleiding tot deze coupure aan. Tenzij natuurlijk de toestand van het fresco op het ogenblik dat de tekening werd gemaakt, uiterst rechts reeds zo slecht was, dat de tekenaar daar verstek heeft laten gaan. Onze kennis omtrent de tekening is beperkt. Over de datering bestaat geen zekerheid. Het watermerk, een meermin die door een cirkel wordt omschreven, komt verwant

Afb. 8. Benozzo Gozzoli. Detail van het fresco met de Dood van Mozes. Pisa, Opera del Duomo.

Afb. 9. Onbekende Toscaanse tekenaar, ca. 1500. Kopie van het linker gedeelte van Gozzoli's fresco met de 'Tocht van de Koningin van Scheba'. Pisa, Soprintendenza.

maar niet identiek, voor in een pentekening in het Louvre uit de school van Donatello, die B. Degenhart en A. Schmitt ca. 1500 hebben gedateerd²¹. Het lijkt vrijwel zeker dat de tekenaar een Florentijn is geweest. Hoewel hij kopieert, heeft hij toch een eigen handschrift dat vooral in de landschapsachtergronden van tentenkamp en oprukkende gelederen tot ontplooiing komt. In de weergave van de gezichten, de portretkoppen van de groep links op de voorgrond, zijn er verwantschappen met de

geschilderde fresco met de *Tocht van de Koningin van Scheba* bij, die tot voor kort in het Museo di San Matteo te Pisa tentoongesteld was (afb. 9)²⁴. De tekening, die sterk gebruikt was, is kort geleden gerestaureerd in het restauratie-atelier van de Uffizi. Zij werd oorspronkelijk door Berenson vrij laat gedateerd²⁵; na de schoonmaak zijn er stemmen opgegaan voor een veel vroegere datering, jazelfs voor een contemporaine hand²⁶. Met deze tekening vertoont ons blad wel overeenkomsten, in

hand van een tekenaar die Berenson *Alunno di Benozzo* heeft gedoopt²². Er zijn echter ook relaties met de tekenaars van het vroege Florentijnse manierisme, zodat een datering binnen de eerste decennia van de 16de eeuw, ca. 1530, gerechtvaardigd lijkt. Het is waarschijnlijk dat de tekening eens behoorde tot een groep kopieën naar Gozzoli die Gaetano Milanesi, zoals hij in zijn uitgave van Vasari's *Vite* in 1878 schrijft, vroeger in Pisa kende en waarvan één, een geaquarelleerde architectuur-tekening, zich thans, met de verzameling Santarelli, in de Uffizi bevindt²³. Milanesi zegt de verblijfplaats van de andere tekeningen niet te kennen; in ieder geval hoorde er een grote geaquarelleerde kopie naar het naast het onze

het bijzonder in de weergave van het loof. Anders is het met de kopie naar het fresco links, met de *Ondergang van Korach, Dathan en Abiram*. Deze tekening, die zich vroeger in het Museum te Gijon bevond, werd door Berenson later, in de 17de eeuw gedateerd²⁷. Ook deze tekening was geaquarelleerd (afb. 10). Juist van dit éne fresco zijn nog enkele sinopia-resten op de wand van het Campo Santo te bespeuren. De conclusie, dat alle drie kopieën in dezelfde tijd zouden zijn ontstaan – en wel ten gevolge van een achteruitgang van de fresco's in het rechtse benedendeel – zou aantrekkelijk zijn, maar lijkt niet gerechtvaardigd.

Een bezoek aan het Campo Santo is heden

Afb. 10. Onbekende Toscaanse tekenaar, ca. 1600.
Kopie naar een gedeelte van Gozzoli's fresco met
de 'Ondergang van Korach, Dathan en Abiram'.
Vroeger Gijon, Istituto Jovellanos.

ten dage een melancholieke aangelegenheid. De ruimte heeft niets van haar monumentale werking verloren. Op de muur die weergegeven is op Ranieri's prent, zijn thans alleen ter plaatse van de Puccio-fresco's een

dan twee eeuwen voor de stadsbeschrijvers van Pisa in duisternis van onwetendheid bleef gehuld. Dat dit thans mogelijk is, is in eerste instantie te danken aan de initiatieven van de scheidende directeur²⁸. Aan hem, die

aantal *sinopiae* tentoongesteld. De rest van de wand is even kaal, als vóór Benozzo Gozzoli zijn grote werk begon. Op de tegenoverliggende wand is een aantal afgenomen fresco's tentoongesteld, sommige in een zeer snel verblekende staat, zoals het fragment van de *Strijd tussen David en Goliath*, dat acht jaar geleden nog een idee gaf van de kleurenrijkdom van het oorspronkelijk geheel. Het fragment met Bileam en Balak is niet meer tentoongesteld; het bevindt zich hoogstwaarschijnlijk temidden van een aantal fragmenten die in de korte westelijke gang zijn opgestapeld. Niettemin blijft het een verheugend feit dat het Rijksprentenkabinet te Amsterdam thans licht kan laten schijnen op een muur die meer

het kunsthistorisch onderzoek binnen het Rijksprentenkabinet een zo krachtige stimulans heeft gegeven, wordt deze studie dankbaar opgedragen.

Noten

¹ Inv. 1964: 92. Pen en bruine inkt, 290 x 658 mm, als: Italiaans 16de eeuw.

² De voorstelling van Mozes als gehoornde, na de ontvangst van de Tafelen der Wet, berust op een verkeerde vertaling door de Vulgaat van de oertekst (Exodus 34; cf. *Lexikon der Christlichen Ikonografie* III, Freiburg 1971, p. 285).

³ De glazen werden reeds in 1490 weggenomen en gebruikt voor de restauratie van de vensters van de Dom. Cf. I. B. Supino, *Il Camposanto di Pisa*, Florence 1896, p. 22.

⁴ Op de zuidelijke muur waren de *Levens van de Anachoreten*, een *Hemelvaart van Maria*, de *Geschiedenis van de Heilige Reinier*, en de *Geschiedenis van de Hl. Efsius en Potilus* weergegeven. Deze laatste reeks bestond uit zes fresco's die van 1390-1391 geschilderd werden door Spinello Aretino. Daarna volgde de *Geschiedenis van Job*, eveneens in zes voorstellingen, thans toegeschreven aan Taddeo Gaddi.

⁵ *Rappresentazione degli edifici più cospicui di Pisa, in otto tavole, incise da Ranieri Grassi*, Pisa 1834.

⁶ L. Tanfani-Centofanti, *Notizie di artisti tratte da documenti pisani*, Pisa 1897, p. 90.

⁷ R. Papini, *Il deperimento delle pitture murali nel Camposanto di Pisa*, *Bollettino d'Arte* 1909, p. 449 s.s. Voor de techniek van het fresco-schilderen verwijzen wij hier gaarne naar de inleiding door Ugo Procacci van de catalogus van de tentoonstelling *Fresco's uit Florence*, in 1968/1969 in het Rijksmuseum gehouden.

⁸ R. Papini, *op.cit.*, p. 451.

⁹ *Camposanto monumentale di Pisa, Affreschi e sinopie*, Opera della Primaziale Pisana, 1960.

¹⁰ Gianpaolo Lasinio e Giuseppe Rossi, *Pitture a fresco del Campo Santo di Pisa*, Firenze 1832.

¹¹ Cf. Giovanni Rosini, *Descrizione delle pitture del Campo Santo di Pisa*, Pisa 1819: *il secondo ove mostravasi fra le altre storie la morte di Aronne, con Mosè che compone in pace la sua ossa, frammento qu'è rimasto intatto, e che appare di una grazia mirabile.*

¹² Ugo Procacci, *Sinopie e Affreschi*, Milaan 1961, p. 238, no. 23.

¹³ De identificatie met Bileam ook bij Alessandro da Morrona, *Pisa Illustrata nelle arti del disegno*, Pisa 1787, p. 339: *E qui divisata la storia di Balaam Profeta, a qui vien fermata l'asina dall' Angelo.* De eerste gedrukte beschrijving waarin deze identificatie voorkomt is J. Martini, *Theatrum Basilicae Pisanae*, Romae 1705, p. 122: *Deinde sequuntur aliae Moysis, Balaam . . .* Op de begeleidende prent van Petrus van Sickleers is het fresco zeer apocrief weergegeven, zodat de conclusie dat het toen al moeilijk leesbaar was, voor de hand ligt.

¹⁴ Tanfani-Centofanti, *op.cit.*, p. 91. Deze bronnen zijn later opnieuw gepubliceerd, in een Franse vertaling, door G. J. Hoogewerff, *Benozzo Gozzoli*, Parijs 1930.

¹⁵ *Le mirabili et inaldite bellezze e adornamenti del Campo Santo di Pisa* in: I. B. Supino, *Il Campo Santo di Pisa*, Florence 1896, pp. 300-317. Het gedicht werd afgedrukt op een zeer zeldzame prent in de Bibliothèque de l'Arsenal in Parijs:

*e come quella d' Aron sol fioriscie;
e de' serpenti che color mangiavano
e come Moysè quelli guariscie;
vedesi la battaglia in cotal siti
che Moysè isconfisse e Medianiti.*

*La qualè cosa istupenda a vedere
tanto par pronta, cruda e mortalissima
rompere e fracasar di molte ischiere
vegonsi alla battaglia profondissima;
poi come Iosue con gran piacere,
perchè la sua persona era franchissima,
Moysè lo fe' duca in tal confino
dandoli la bacchetta del domino.*

*Vedesi poi di Moysè la morte
e poi il suo corpo da Dio nascoso;
dapoì si vede Gesuè, quel forte,
Gerico quel pigliar volenteroso, . . .*

¹⁶ I. B. Supino, *op. cit.*, p. 3, noot 1. Het manuscript werd voltooid in 1593.

¹⁷ Totti, *Descrizione del Campo santo di Pisa*, p. 235r:

. . . Hor, questo populo fatto sana da simil piaghe li populi convicini inteso quello que haveva fatta alla provincia degl' Amorrei. Balam Re di Moabiti vedendo questa gran felicità data da Dio a questo gente mandò per Balaam Profeta, e lo constrinse ad andare sopra il monte vicino dove il popolo hebreo haveva fatto le tende, et quivi ad alta voce maladicesse quel popolo, il che Balaam profeta volendo mandare ad effetto l' Angelo fattosegli contro forzò il giumento che

stava restio al passar avanti a dire in voce humana al profeta que non poteva passar più avanti impedito dall' Angelo di Dio per qual cosa il profeta forzato tornare a dietro fu costretto dire a Balach Re quanto che accaduto gl'era, non di meno il Re forzando Balam a maladire il popolo si misse con il profeta a salir in cima di quel monte la onde Balaam in vece di maladire profetizò la futura grandezza di quel popolo, la distruzione degl' Assirii, il nascimento di Gesù Christo et la distruzione del popolo hebreo dal popolo dell'Italia et finalmente la destruzione dell' Imperio Romano si come benissimo dipinto vedete. Doppo a cento anni havendo Moise ricevuto avviso da Dio come non doveva condurre il popolo lui nella terra di promissione conoscendo esser presto alla sua fine della vita fatto raunare il collegio de primati del popolo narrò loro la volonta che aveva di eleggere d'ogni tribù XII giovani atti al combattere per andare contro alli Medianiti, con il quale potente essercito fu incontrato da gran numero di popolo sotto la condotta di cinque Re, et attaccato il fatto d'arme, li Medianiti restono scoffitti et morti et tutte le terre loro restono disfatte et saccheggiate. Per la qual vittoria gl' hebrei arricchiti di bestiami d'oro et argento, et infinita preda fu il numero di Buoi 52067 e delle Asini 60 mila et trentamila fanciulle vergine le quale fineo capo di quello essercito conservò per honor della vittoria, dopo a questo gran successo d'arme Mose già vecchio elesse per suo capitano generale dell'essercito Giosue e Eleasar figliolo di Aaron già molto tempo passato a miglior vita, e con una egregia oratione inanimito il popolo al timor di Dio l'esserto a passare arditamente il Giordano et havendo composte tutte le cose della republica in pace, profetizando le cose avvenire dette a tutte le tribu la sua benedizione per la qual cosa tutto il popolo commosse a piangere con grandissimi singulti tanto gl'huomini che le donne e putti si grandi come piccoli gemendo, et dolendosi nella perdita del Duca si commossero si nel pianto che Mose fu forzato piangere anche egli con esso loro, la onde licenziato il popolo sali con Giosue et Eleasar il monte Abarim, et di quivi mostrando loro il paese de Cananei circondato da una nebula spari davanti agl'occhi di ciascuno essendo vissuto pricipo degl'hebrei anni 80 et della sua eta 120 si come il pittore benissimo dimostra ma essendo ormai già l'hora e ben riposare un poco. Pellegrino: Così facciamo.

¹⁸ Een zeer duidelijk overzicht van de wanden van de Medici-kapel bij Elena Berti-Toesca, Benozzo Gozzoli, *Gli affreschi della Cappella Medicea*, Milaan 1969, t.o.p. 6.

¹⁹ Deze foto is zeker vroeger gemaakt dan de foto van de Frick Art Reference Library, no. 30104, die wij ontvingen door bemiddeling van Dr. A. W. A. Boschloo. Van deze laatste foto is bekend dat zij vóór de tweede wereldoorlog is gemaakt. De beschrijving van de resten van het fresco bij Abel Letalle, *Les fresques du Campo Santo de Pise* (Parijs z.j., maar 1914) stemt overeen met deze foto. Letalle betitelde het fresco als: *Het Beloofde Land*.

²⁰ De oorspronkelijke maten van het fresco zijn volgens een meting ter plaatse 8,20 x 3,30 m. De maten van onze tekening zijn 66 x 29 cm. Volgens een breukenberekening zou onze tekening, wilde zij het hele fresco bevatten, ca. 103 cm. lang geweest moeten zijn.

²¹ Bernhard Degenhart en Annegrit Schmitt, *Corpus der Italienischen Zeichnungen 1300-1450*, I, Berlijn 1968, no. 257, p. 661, afb. 121.

²² Bernard Berenson, *The Drawings of the Florentine Painters*, Chicago 1938, I, p. 11, II, no. 1879 verso, afb. 58.

²³ B. Berenson, *op.cit.*, II, no. 538, afb. 48. De tekening werd door Berenson sinds 1931 als een werk van Gozzoli beschouwd.

²⁴ Beide helften zijn afgebeeld bij I.B. Supino, *op.cit.*, pp. 293 en 294.

²⁵ B. Berenson, *op.cit.*, no. 559 F. Pen en bruine inkt en penseel, 2,15 m x 5,50 m.

²⁶ Vriendelijke mededeling van Dr. Caleca van de Soprintendenza te Pisa.

²⁷ Berenson, *op.cit.*, no. 558A. Pen en penseel op grijs papier, 240 x 400 mm. Reproductie bij J. Morena Villa, *Dibujos de l' Instituto di Gijon*, Madrid 1926, Pl. 1.

²⁸ De auteur dankt op deze plaats voor hulp en goede raad ontvangen tijdens de voorbereiding van dit artikel: Dott. ssa Anna Forlani-Tempesti, Dott. ssa Giulia Ginibaldi, Dott. ssa Maria Fossi-Todorow, Prof. Dr. R. W. Scheller en last but not least Dr. A. W. A. Boschloo te Florence voor wie de Foto-archieven van de Soprintendenza en van de Opera del Duomo zich openden. Zij dankt de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum voor twee korte studie-verblijven in Florence, in 1965 en in 1974.